

کتاب

تاریخ
فرهنگ آذربایجان

● اقبال قاسمی پویا*

مقدمه کتاب

این کتاب که توسط حسین امید و به تاریخ اسفندماه ۱۳۳۲ تدوین و منتشر شده است، یکی از نخستین منابع تاریخ فرهنگ آذربایجان است. این کتاب در زمان خدمت آقای علی دهقان، رئیس فرهنگ استان سوم (آذربایجان)، تدوین و منتشر شده است. وی در مقدمه کتاب آورده است: «بر ارباب بصیرت پوشیده نیست تألیف و طبع چنین کتابی، که در نوع خود اولین مرتبه در ایران منتشر می‌شود، چه اندازه دشوار است و اگر نبود همت چند تن فرهنگیان فداکار، شاید بدین زودی انتشار چنین کتابی میسر نمی‌شد.»

(حسین امید، مقدمه کتاب)

انتشار این کتاب مولود زحمات و مساعدت‌های همکاران دانشمند، آقایان حسین امید، اسماعیل دیباج، رسول عطایی، حسین فیوضات، رحمت‌الله کلانتری، تقی میرفخرایی، علی اصغر موثقی، یحیی شیرمنش، و رؤسای محترم فرهنگ شهرستان‌های آذربایجان است.

مؤلف اصلی کتاب، دانشمند محترم آقای حسین امید، دبیر دبیرستان‌های تبریز و مدیر کتابخانه دولتی تربیت، می‌باشند که با زحمت خستگی‌ناپذیر خود، تمام امور طبع و نشر این کتاب را، از مراجعه به منابع مختلف جهت تهیه مطالب کتاب، رسیدگی به اطلاعات واصله از شهرستان‌ها و ادارات فرهنگ و تصحیح و تفسیح آن‌ها، تنظیم و تهیه مطالب فصول کتاب، مباشرت چاپ و سایر امور کلی و جزئی، بر عهده داشته است و بی‌شک این کتاب در نتیجه زحمات ایشان منتشر می‌شود.

علی دهقان - تبریز، اسفندماه ۱۳۳۲

* هیئت علمی بازنشسته پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش

■ چگونگی تدوین کتاب تاریخ فرهنگ آذربایجان

با توجه به توضیح گردآورنده و تدوین‌کننده این کتاب، می‌توان گفت این کتاب نتیجه مشارکت و کار جمعی شماری از فرهیختگان و اندیشه‌ورزان فرهنگی آذربایجان در دهه ۳۰ به بعد است؛ کاری که با توجه به امکانات بسیار محدود آن روزگار، حقیقتاً کارستان بوده است. به نظر من این کار مشارکتی و گروهی و روش گردآوری اطلاعات در تدوین آن، می‌تواند برای دست‌اندرکاران آموزش و پرورش امروز الگو باشد. گرچه از تاریخ تدوین و نشر کتاب ۷۴ سال گذشته است، اما گذر زمان از ارزشمندی و اهمیت آن، از نظر روش کار و محتوا، نکاسته است.

برای آگاهی از چگونگی تدوین کتاب، فصل‌بندی و دیگر مطالب محتوایی آن، با بهره‌گیری از مقدمه کتاب به گوشه‌هایی از شیوه کار و محتوای آن می‌پردازم. حسین امید در مقدمه کتاب آورده است:

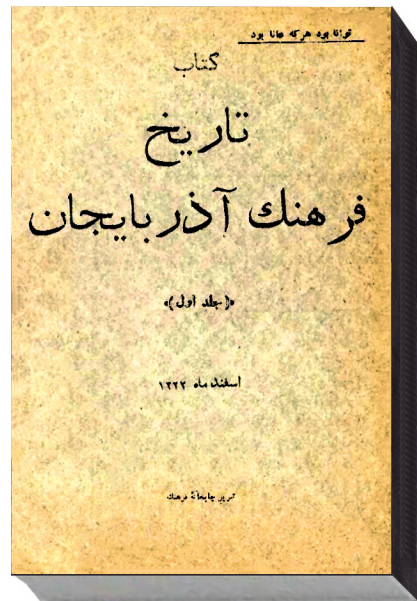
«اگر تاریخ قرن اخیر فرهنگ ایران مورد مطالعه قرار گیرد و در اطراف آن با کمال بی‌طرفی بررسی به عمل آید، معلوم خواهد شد که آذربایجان بیش از ساکنان سایر نواحی ایران در راه بسط و تفهیم فرهنگ کوشیده‌اند.

در پی‌ریزی بنای باعظمت فرهنگ فعلی، مردان آذربایجان متحمل سخت‌ترین و دشوارترین زحمات، خدمات و کوشش‌ها شده‌اند. در زمانی که هنوز سایر نقاط کشور در تاریکی وحشت‌افزای جهالت به سر می‌برد، ایالت آذربایجان، به واسطه وضع محیط جغرافیایی و همت و استعداد ساکنانش، بیش از سایر ایالات و ولایات ایران در راه اعتلای معارف کوشیده و راه‌های دشواری را پوییده‌اند.»

وی افزوده است: «گرچه بسیاری از خدمتگزاران فرهنگی از هستی ساقط شده‌اند و مؤسسه‌های فرهنگی آنان غارت گردیده، آواره و پریشان راه دیار غربت پیش گرفته‌اند، با همه این موانع بی‌شمار و مصائب ناگوار، باز از تکاپو نایستاده‌اند و از هدف مقدس خویش روگردان نشده‌اند. با وجود تکفیرها، لعن‌ها، طعن‌ها، عیب‌ها، رنج‌ها و شکنجه‌ها، آنی از مقصود خویش غفلت نکرده‌اند.» (این مطلب اشاره به سرنوشت میرزا حسن رشیدی و یاران او دارد).

وی سپس می‌نویسد: «این اشخاص نامی در این راه پُرنج و ملال هیچ‌گونه سود مادی را انتظار نداشته‌اند، بلکه از مکنت خویش در این راه خرج کرده، اموال شخصی خویش را از دست داده‌اند و از انجام وظیفه بازمانده‌اند.»

حسین امید با اشاره به تنها مؤسسه فرهنگی وقت، یعنی دارالفنون در تهران، اضافه می‌کند که آن مؤسسه یک نهاد دولتی بود و از سوی مردم هیچ اقدامی برای تأسیس مدرسه صورت نگرفت. سپس می‌افزاید:

این کتاب نتیجه
فعالیت‌های
فرهنگی
مشارکت‌جویانه
شماری از
فرهنگ‌دوستان
آذربایجان است

«نه تنها نخستین مدارس ملی در تبریز تأسیس گردید، بلکه مؤسس اولین مدرسه ملت در تهران نیز مرحوم رشديه، ملقب به پدر معارف، یک نفر آذربایجانی بوده است. علاوه بر این، نخستین مطبعه در آذربایجان دایر شد و بهترین روزنامه‌ها را آذربایجانی‌ها در خارج از کشور تأسیس نمودند.»

وی در پایان، ضمن اشاره به پایمردی فرهیختگان آذربایجانی، می‌افزاید که وظیفه ما و نسل جدید است که با نشان دادن خدمات آنان بکوشیم «صفحات تاریخ فرهنگ را با نام‌های آنان طلایی سازیم.»

حسین امید تدوین کتاب تاریخ فرهنگ آذربایجان را اقدامی در راستای این هدف فرهنگی می‌داند.

■ چگونگی تدوین کتاب

همچنان که در ستون پیشین اشاره شد، این کتاب نتیجه فعالیت‌های فرهنگی مشارکت‌جویانه شماری از فرهنگ‌دوستان آذربایجان است. حسین امید که با انتخاب گروه مسئول تدوین کتاب، به‌عنوان مؤلف اصلی برگزیده شد، درباره چگونگی تألیف کتاب می‌نویسد: «کسانی که در ضمن تاریخ‌نویسی اطلاعاتی دارند، می‌دانند نوشتن تاریخ صحیح چه اندازه مشکل و طاقت‌فرساست؛ مخصوصاً نوشتن تاریخی که هیچ‌گونه اثر موثق در دست نباشد.»

وی با اشاره به برخی اقدام‌ها از سوی اندیشه‌ورزان در این زمینه، یادآور شده است که آنان دشواری این کار را دیده، دست از این اقدام‌ها کشیده و از ادامه آن بازمانده‌اند و اگر اقدامی هم کرده‌اند، کارشان دارای کاستی‌هایی بوده و درخور تاریخ فرهنگ آذربایجان نبوده است.

■ همیاری‌های آقای دهقان؛ رئیس فرهنگ آذربایجان

در تدوین و تألیف این کتاب، آقای دهقان، رئیس فرهنگ آذربایجان، نقش بسیار مهمی داشت. او در اواخر سال ۱۳۲۹ش به سمت ریاست فرهنگ آذربایجان گمارده شد و از همان بدو ورود علاقه‌مند بود که تاریخ فرهنگ آذربایجان به رشته تحریر درآید. به همین منظور، در بهمن‌ماه ۱۳۲۹ش جمعی از علاقه‌مندان فرهنگ و آگاهان را به اداره فرهنگ دعوت کرد و هدف خود را با آنان در میان گذاشت و از میان این گروه چند تن برگزیده شدند. نخستین اعضای منتخب برای این کار عبارت بودند از: حسین فیوضات، علی اصغر موثقی، رسول عطایی، تقی میرفخرایی و حسین امید.

این هیئت زیر نظر آقای دهقان آغاز به کار کرد. نخستین اقدام‌های آن‌ها، تنظیم فهرست مطالب کتاب و یاری‌جویی از آگاهان و اندیشه‌گران این حوزه بود. اداره فرهنگ از صاحب‌نظران درخواست کرد چنانچه آگاهی یا دانشی درباره تاریخ فرهنگ آذربایجان

در اختیار دارند، آن را به کمیسیون مربوطه برسانند. لازم به یادآوری است که در آن روزگار واژه «فرهنگ» به معنی «آموزش و پرورش» به کار می‌رفت؛ یعنی اداره آموزش و پرورش را «اداره فرهنگ» می‌نامیدند.

بخشنامه‌هایی نیز به نمایندگان و رؤسای فرهنگ شهرستان‌ها و بخش‌ها فرستاده شد تا اطلاعات لازم را هر چند مختصر، از اداره‌های فرهنگ هر بخش و شهرستان گردآوری و به اداره فرهنگ تبریز بفرستند. همچنین درخواست شد اگر عکس‌هایی در این زمینه موجود است، ضمیمه گردد.

در آغاز، اعضای کمیسیون با شوق و تلاش فراوان به کار پرداختند. اما پس از چند جلسه، پیشنهاد کردند تدوین کتاب به یک نفر سپرده شود و پس از تدوین و جمع‌آوری اسناد، نسخه نهایی، با حضور جمعی از آگاهان و صاحب‌نظران منتخب اداره فرهنگ تبریز، بررسی و در صورت تصویب، چاپ و منتشر گردد.

سرانجام، بنابر پیشنهاد کمیسیون و با ابلاغ رسمی اداره فرهنگ تبریز، این وظیفه به آقای حسین امید واگذار شد و همه اسناد و اطلاعات موجود در اختیار او قرار گرفت.

حسین امید در این باره می‌نویسد:

«اینجانب با وجود گرفتاری‌های تدریس و فرسودگی و خستگی روحی ناشی از سی و چند سال تدریس، این خدمت را پذیرفتم و از ایام تعطیل تابستان سال ۱۳۳۱ استفاده کرده، فصولی چند به رشته تحریر درآوردم.

تدوین و جمع‌آوری کتاب مزبور فوق‌العاده مشکل بود. شروع کردم به مطالعه و تحقیق یادداشت‌هایی که رسیده بود. صحت آن‌ها چندان مورد اطمینان نبود. برای دست یافتن به حقایق تاریخ فرهنگ، سالنامه‌ها و جراید و مجلات آن زمان را ورق به ورق و شماره به شماره با حوصله فراوان و دقت کافی بررسی کردم. گفتارهایی که در این خصوص می‌شنیدم و یادداشت‌هایی که می‌خواندم اغلب به تعمق بود.»

وی همچنین آورده است:

«نباید مستور داشت که تنها وسیله اعتماد و اتکای بنده در این امر مهم، توجهات و سفارش‌های ریاست محترم فرهنگ بود که در این قسمت از هیچ‌گونه یاری دریغ نفرمودند. بنابراین، حسن توجه و علاقه جناب آقای دهقان بزرگ‌ترین دلگرمی و مایه امیدواری نگارنده بود... می‌توان گفت تنها همت والای ایشان است که این تاریخ تدوین شده و به زیور چاپ آراسته گردیده است.

البته در انجام^۱ این مقصود، یادداشت‌های مفیدی که از برخی دانشمندان گرامی یا خدمتگزاران فرهنگ رسیده و در بخش‌های مختلف کتاب از یکایک آنان یاد شده است نیز نباید فراموش گردد.»

۱. برآوردن وعده، برآوردن نیاز، وفا کردن به عهد

جلد نخست کتاب،
در حدود پانصد
صفحه، شامل تاریخ
فرهنگ آذربایجان
است

■ چگونگی ادامه کار و آغاز نشر برخی فصل‌ها

آقای امید در ادامه شرح چگونگی تدوین کتاب و روش کار آورده‌اند:
«پس از آن‌که چند فصل کتاب (حدود ۲۰ فصل) آماده شد، هیئتی از طرف اداره فرهنگ برای مطالعه این فصل‌ها تعیین شد تا پس از مطالعه، فصل‌ها برای چاپ فرستاده شود.

اعضای این هیئت در مرحله دوم کار عبارت بودند از: دیباج، رئیس فرهنگ شهرستان تبریز، رحمت‌الله کلاتری، حسین فیوضات، صبا و حسین امید (مؤلف کتاب). صبا پس از دو سه جلسه، دیگر در جلسات حاضر نشد و به جای او رسول عطایی به هیئت پیوست. این گروه با دقت کامل فصل‌های تاریخ فرهنگ را مطالعه کرد و نظرات اصلاحی خود را ارائه داد که مورد استفاده قرار گرفت. ریاست محترم فرهنگ نیز با دقتی که از ویژگی‌های ایشان بود، متن کتاب را مطالعه و اصلاحات معموله را معمول داشت.» سرانجام، کتاب برای چاپ آماده شد.

■ پیش‌فروش کتاب

حسین امید درباره فرایند چاپ و تأمین هزینه‌های آن توضیح می‌دهد که برای تأمین منابع مالی و جلوگیری از توقف یا رکود چاپ، تصمیم گرفته شد قبوضی برای پیش‌فروش کتاب عرضه شود. وی نوشته است:

«به این ترتیب، در حدود چهارصد قبض به قیمت شصت ریال فروخته شد. چون در حدود سیصد صفحه از کتاب به چاپ رسید، معلوم گردید که عمده صفحات کتاب که حدود پانصد تا ششصد صفحه وزیری تخمین زده شده بود، خیلی بیشتر از آن می‌شود و بهایی که برای قبل از انتشار تعیین گردیده، قیمت کاغذ را تأمین نمی‌نماید. لذا از فروش بقیه قبوض قبل از انتشار خودداری شد و مقرر گردید کتاب در دو جلد چاپ گردد.»

■ محتوای جلد اول

جلد نخست کتاب، در حدود پانصد صفحه، شامل تاریخ فرهنگ آذربایجان است؛ از افتتاح نخستین مدرسه در تبریز و سایر شهرستان‌ها تا سال ۱۳۳۲ش، همراه با ذکر اسامی رؤسا و نمایندگان فرهنگ در تبریز و شهرستان‌ها و شرح مختصری از خدمات آنان. بخش‌های دیگری از اطلاعات فرهنگی شامل تاریخچه مطبوعات، جراید و مجلات، بناهای فرهنگی، کتابخانه‌ها، مؤلفان، مقایسه پیشرفت فرهنگی در سال‌های مختلف، تاریخ فرهنگ شهرستان‌ها، بودجه معارف، آموزش افراد دارای ناتوانی، کودکان‌ها، آموزش زنان،

تاریخ نمایش، آموزش عالی، افتتاح دانشگاه و سایر اطلاعات فرهنگی به جلد دوم محول شد.

حسین امید در پایان این مقدمه، از آگاهان و خردمندان دعوت کرده است که اگر در کتاب خطا یا اشتباهی مشاهده کردند، آن را یادآور شوند تا در چاپ‌های بعدی از آن‌ها بهره‌جویند. همچنین تأکید کرده است اگر نام شخص یا اشخاصی که در این راه خدمت کرده‌اند از قلم افتاده، بی‌گمان این غفلت عمدی نبوده و از آنان پیشاپیش پوزش خواسته است.

وی همچنین یادآور شده که آقای دهقان، رئیس فرهنگ آذربایجان، ضمن مطالعه دقیق کتاب، فهرست اعلام (اشخاص، اماکن و مؤسسات فرهنگی) را شخصاً انجام داده و در تمامی مراحل تدوین، نظرهای اصلاحی خود را بیان داشته‌اند.^۱

جدول مدارس و لایات آذربایجان در خرداد ۱۳۰۸
در برهه‌های تحصیلی شهرها *

ردیف	نام شهرستان یا بخش	مدارس عمومی	مدارس تخصصی	مدارس مکاتب	مدارس تخصصی	مدارس مکاتب	مدارس تخصصی	مدارس مکاتب	مدارس تخصصی	مدارس مکاتب
۱	آذربایجان	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲	غوی	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۳	خلیفه و سکن	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۴	دشمن و تواج	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۵	مدارس عمومی شهرهای	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۶	سراب	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۷	سایه	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۸	سورخا (مزار)	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۹	تسیر	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۰	سین قلعه	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۱	فرهنگ (امر)	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۲	مرات	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۳	میان	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۴	میان آب	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۵	مرند	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱

■ نقد و اصلاح کتاب پس از انتشار

گفتنی است پس از انتشار کتاب، بسیاری از صاحب‌نظران فرهنگی و دیگر علاقه‌مندان، ضمن سپاسگزاری از نشر امین اثر، به نکته‌هایی اشاره کرده و درخواست اصلاح برخی مطالب را مطرح نمودند.

حسین امید در آغاز کتاب به این نقدها و دیدگاه‌های صاحب‌نظران پرداخته و برخی از آن‌ها را عیناً نقل کرده است. برای نمونه:

۱. پیشنهادها و نظرهای ابوالقاسم فیوضات: ایشان ضمن تقدیر از تدوین چنین اثر ارزشمندی، به نکات مهمی اشاره کرده‌اند که حسین امید آن‌ها را عیناً در کتاب آورده است. این دیدگاه‌ها به منظور جلوگیری از اطاله کلام، از ذکر جزئیات بیشتر در این بخش خودداری شده است، اما در نوع خود آموزنده و قابل توجه‌اند.

۲. نامه‌های اسماعیل امیرخیزی: دو نامه دیگر از سوی اسماعیل امیرخیزی ارسال شده است. ایشان نیز مانند ابوالقاسم فیوضات، ضمن ابراز خرسندی از این اقدام فرهنگی سترگ، به چند نکته تاریخی و فرهنگی اشاره کرده‌اند. این دیدگاه‌ها که مورد توجه و نقد ایشان قرار گرفته، به نوبه خود بسیار ارزشمند و خواندنی است.

این نکته بسیار قابل توجه است که در آن روزگار، رؤسای فرهنگ یا آموزش و پرورش، خود دارای دانش، فضل و آگاهی‌هایی بوده‌اند؛ دانشی در حد رهبری تدوین یک کتاب معتبر (مانند این کتاب). نه تنها در تمام مراحل، از آغاز تا پایان تدوین کتاب، با مؤلف و گروه همکار وی مشارکت فعال داشته‌اند، بلکه خود اندیشه‌گری بوده‌اند که افزون بر دادن نظر اصلاحی در مورد محتوای کتاب، تهیه فهرست اعلام را شخصاً بر عهده گرفته‌اند. یعنی رئیس فرهنگ به معنای واقعی.

■ مروری کوتاه بر سایر مطالب کتاب

افزون بر مطالب یادشده، در این بخش می‌کوشم به بقیه محتوای کتاب هر چند کوتاه بپردازم:

۱. مقدمه

زیر عنوان «مقدمه» در صفحه نخست کتاب، به موضوعات زیر پرداخته شده است:

۱-۱. تاریخ و جغرافیای آذربایجان به‌طور اختصار

۱-۲. نظری به جغرافیای آذربایجان

۱-۳. تقسیمات سیاسی آذربایجان

۱-۴. نظری به تاریخ آذربایجان در صد سال اخیر

۱-۵. پیشکاران آذربایجان پس از صاحب دیوان

۱-۶. وضع آذربایجان قبل از مشروطیت

۱-۷. پس از مشروطیت

این بخش که شش صفحه از کتاب را به خود اختصاص داده، به مباحث تاریخی و سیاسی پرداخته است.

● سرفصل‌های کتاب

فصل اول: ۱. وضعیت تعلیم و تربیت پیش از ایجاد فرهنگ نوین در آذربایجان

۱-۱. مکتب‌خانه‌ها و مدارس طلاب دینی

۲-۱. تاریخچه مکاتب

۳-۱. طرز تأسیس مکتب‌خانه‌ها

۴-۱. برنامه دروس و مدت تحصیل

۵-۱. طرز تدریس

۶-۱. دعای اطفال و تعطیل آنان در موقع زایمان یک زن

۷-۱. کتاب زره کتاب (عوضیه)

۸-۱. تشریفات عید نوروز و پخش قطعه

۹-۱. مکتب‌خانه‌های زنان

۱۰-۱. تنبیه و تشویق

۱۱-۱. مکاتب تبریز

۱۲-۱. مراحل تحصیل در قدیم

۱۳-۱. پیامدهای تحصیلات قدیم

۱۴-۱. مکاتب در شهرستان‌های آذربایجان

۱۵-۱. وضع مکتب‌خانه‌ها پس از مشروطیت

۱۶-۱. مدارس طلاب دینی در آذربایجان

۲. نگارش‌های سیاحان خارجی راجه‌به تعلیم و تربیت در ایران در سال‌های قبل از مشروطیت
۳. تعلیم و تربیت در ایران، نقل از کتاب سیاحت‌نامه مادام و ولفی
- فصل دوم:** مدارس جدید آذربایجان؛ تبریز پیش از مشروطیت (ص ۲۹ تا ۸۸)
- فصل سوم:** مدارس خارجی و ارامنه در آذربایجان (ص ۸۹ تا ۹۶)
- فصل چهارم:** مدارس تبریز در سال‌های اول مشروطیت (۱۳۳۰-۱۳۲۴ هجری قمری) (ص ۹۷ تا ۱۳۱)
- فصل پنجم:** نخستین مدرسی که در ظاهر شهرستان‌های آذربایجان در سال‌های اول مشروطیت تأسیس شده است (ص ۱۳۱ تا ۱۴۱)
- فصل ششم:** وزارت علوم، وزارت معارف یا فرهنگ، تعطیلی اداره معارف در آذربایجان. اسامی رؤسای فرهنگ (ص ۱۴۱ تا ۱۴۸)
- فصل هفتم:** تعطیلی اداره معارف آذربایجان؛ از دکتر اعلم‌الملک تا دکتر محسنی (ص ۱۳۰۵-۱۲۹۱ ش) (ص ۱۴۹ تا ۱۸۵)
- فصل هشتم:** تشکیلات جدید معارف آذربایجان؛ دوره ریاست دکتر محسنی (ص ۱۸۵ تا ۲۱۶)
- فصل نهم:** تاریخ آذربایجان از سال ۱۲۱۲ تا شهریور ۱۳۲۰ ش (ص ۲۱۶ تا ۲۴۵)
- فصل دهم:** تاریخ فرهنگ آذربایجان از شهریورماه ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۹ ش (ص ۲۴۵ تا ۲۶۴)
- فصل یازدهم:** فرهنگ فعلی آذربایجان؛ ریاست آقای دهقان (ص ۲۶۴ تا ۲۷۲)
- فصل دوازدهم:** تاریخ فرهنگ شهرستان تبریز و حومه آن (ص ۲۷۳ تا ۲۸۳)
- فصل سیزدهم:** تاریخ فرهنگ بخش اسکو (ص ۲۸۳ تا ۲۹۲)
- فصل چهاردهم:** تاریخ فرهنگ بخش دهخوارقان (ص ۲۹۵ تا ۳۱۲)
- فصل پانزدهم:** تاریخ فرهنگ شهرستان خلخال (ص ۲۹۵ تا ۳۰۱)
- فصل شانزدهم:** تاریخ فرهنگ شهرستان میانه (ص ۳۰۲ تا ۳۰۱)
- فصل هفدهم:** تهران فرهنگ شهرستان ارسباران (ص ۱۰۵ تا ۳۱۰)
- فصل هجدهم:** تاریخ فرهنگ سراب (ص ۳۰۱ تا ۳۱۴)
- فصل نوزدهم:** تاریخ فرهنگ شهرستان اردبیل (ص ۳۱۴ تا ۳۲۵)
- فصل بیستم:** تاریخ فرهنگ مرند (ص ۱۲۶ تا ۳۳۱)
- فصل بیست و یکم:** تاریخ فرهنگ شهرستان مراغه (ص ۳۲۹ تا ۳۵۳)

- فصل بیست و دوم: طریقه فرهنگ شهرستان مراغه (ص ۳۲۹ تا ۳۵۳)
فصل بیست و سوم: تاریخ فرهنگ میاندوآب (ص ۳۵۳ تا ۳۵۸)
فصل بیست و چهارم: تاریخچه فرهنگ شهرستان خوی (ص ۳۵۸ تا ۳۶۸)
فصل بیست و پنجم: تاریخ فرهنگ شهرستان شاهپور (ص ۳۶۸ تا ۳۷۷)
فصل بیست و ششم: تاریخ فرهنگ شهرستان ماکو (ص ۳۷۷ تا ۳۷۹)
فصل بیست و هفتم: تاریخ فرهنگ آستارا (ص ۱۷۹ تا ۳۸۳)
فصل بیست و هشتم: تاریخ فرهنگ مشکین شهر (ص ۳۸۳ تا ۳۸۵)
فصل بیست و نهم: تاریخ فرهنگ شهرستان رضایی (ص ۳۸۵ تا ۴۰۲)

● فهرست اعلام کتاب

- فهرست اول: امکنه و اعلام جغرافیایی از صفحه ۴۰۳ تا ۴۱۶
فهرست دوم: اسامی اشخاص از صفحه ۴۱۷ تا ۴۳۵
فهرست سوم: اسامی مؤسسات فرهنگی و مدارس از صفحه ۴۳۶ تا ۴۵۴
فهرست چهارم: فهرست تصاویر از صفحه ۴۵۵ تا ۴۵۶
فهرست پنجم: فهرست مندرجات از صفحه ۴۵۷ تا ۴۶۹
غلط‌نامه: از صفحه ۴۷۰ تا ۴۷۱

■ آموزه‌های کتاب «تاریخ فرهنگ آذربایجان»

بررسی کتاب تاریخ فرهنگ آذربایجان برای امروز ما به‌ویژه برای تاریخ نویسان و پژوهشگران فرهنگی می‌تواند پیام‌هایی داشته باشد.

۱. صاحب‌نظران و اندیشه‌گران در تدوین و تألیف کتاب‌های تاریخی و فرهنگی، با مشارکت یکدیگر، می‌توانند بر غنای کتاب ارزشمندی آن بیفزایند.
۲. مشارکت مسئولان و خدمتگزاران فرهنگی یک منطقه، اثر تولیدشده را مهم و پرازش می‌سازد؛ به‌ویژه اگر مسئولان و مدیران ارشد یا میانی در آن شرکت کرده باشند. نمونه آن، آقای دهقان، رئیس فرهنگ استان تبریز است که خود به‌عنوان یک شخصیت فرهنگی و پژوهشی، نقش بسیار مهمی در تدوین و تألیف کتاب مزبور داشتند.
۳. کار تدوین و تألیف باید به افراد آگاه سپرده شود؛ مانند حسین امید.
۴. مؤلفانی که نه برای دستمزد و درآمد مالی، بلکه برای اعتلای فرهنگی مطلب می‌نویسند، آثارشان از غنا و اهمیتی بسزا برخوردار خواهد شد.

۵. مدیریت و کوشایی افراد در تولید آثار ارزشمند، بسیار مهم و ارجمند است. دیدیم که در تدوین کتاب موردبررسی، از نخستین گام‌های آن تا پایان کتاب، نقش برنامه‌ریزی و مدیریت، در تدوین کتاب بسیار مؤثر بود.

۶. آثار ارزشمند فرهنگی تاریخ مصرف ندارد. اگر این آثار به‌دقت و با تلاش صاحب‌نظران شایسته، تدوین شود، همواره مورد استفاده پژوهشگران و همه علاقه‌مندان به مباحث فرهنگی قرار می‌گیرد. نمونه آن، همین کتاب «تاریخ فرهنگ آذربایجان» است که مطالب آن، پس از گذشت بیش از هفتاد سال، همچنان مورد توجه صاحب‌نظران و پژوهشگران آموزشی و فرهنگی است.

۷. آثاری که نظم و منطق دارند و بر مبنای اسناد و مدارک کافی و معتبر تدوین می‌یابند، از اعتبار بالایی برخوردار می‌شوند و همواره مورد توجه صاحب‌نظران و اندیشه‌گران قرار می‌گیرند.

